

**ERZURUMLU ŐEHULİSLAM
MÛSÂ KÂZİM EFENDİ
SEMPOZYUMU
(22-24 KASIM 2013 ERZURUM)**

-TEBLİĞ ve MÛZAKERELER-

**EDİTÖR
PROF. DR. ÖMER KARA**

ERZURUM - 2014

Mûsâ Kâzım Efendi'nin Medeniyet Tasavvuru

Prof. Dr. Bayram Ali Çetinkaya

*Bülent Ecevit Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi*

Giriş

İslâm medeniyetinin son halkası Osmanlı İmparatorluğu, güçlü/yükseliş dönemlerinin ardından, son üç asrını, kendi iç meselelerini tartışarak geçirdi. Bununla birlikte devlet

yönetim aygıtının başındaki iktidar erki, Batı'daki hızlı gelişmelerin sebeplerini rasyonel bir şekilde tahlil etmeyi tam olarak başaramadı. Yine de yüksek bürokratlardan çok az bir kısmı, İmparatorluğun içerisinde bulunduğu bunalım ve krizleri tespit etme hususunda ciddi gayretler sarf etti. Ancak bu devlet adamları da ekonomik, askerî, siyasî ve sosyal problemlerin çözümünde yeterli etkiyi gösteremediler. Belki de, mevcut durum, İbn Haldun'un (1332-1406) döngüsel tarih algısının tezahürüydü. Ama her türlü olumsuzluğa rağmen, Osmanlı Devleti varlığını üç yüz yıl sürdürme başarısını gösterdi.

Her türlü menfi duruma rağmen, hem kendi içinde, hem de uluslararası ilişkilerde kudretli ve donanımlı olan Osmanlı, iç ve dış dinamiklerini bel(ir)li oranlarda kullandı. İşte tebliğ konumuz olan Mûsâ Kâzım Efendi de, bu nâ-müsait zeminin şartlarında yetişen bir Osmanlı âlimi, münevveri, bürokratı ve mütefekkeri olarak, kriz ve kırılmaların "halli" hususunda, kendine özgü tavır ve tutumuyla öneri ve icraatlarda bulundu, eserler kaleme aldı. Onun medeniyet algısını, böyle bir vasatta değerlendirmek gerekmektedir. Bunun için Erzurumlu olan bu Şeyhülislam'ın, ilmi ve siyasî durumu önem kazanmaktadır. Şu hâlde öncelikle Mûsâ Kâzım Efendi'nin ilim ve siyaset dünyasındaki yerini tespit etmek faydalı olacaktır.

1. İLMÎ VE SİYASÎ HAYATI

İbrahim Efendi isimli bir zatın oğlu olarak 1858 (1275) yılında Erzurum'un Tortum ilçesinde dünyaya gelen Mûsâ Kâzım, ilk eğitimi memleketinde alır. Sonraları Balıkesir'de yaşayan dedesi¹ Nureddin Efendi'nin yanında Selahaddin Ali eş-Şuûrî ve Ali Lütfi Efendi, akabinde İstanbul'da Kadıasker Eşref Efendi ve Hoca Şâkir Efendi ve

¹ Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, İstanbul trz, II, 774; İsmail Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, III, 390. Mûsâ Kâzım'ın Balıkesir'deki akrabasının "amcası" olduğunu söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır. Bkz. Veli Ertan, "Mûsâ Kâzım Efendi", *İslâm (Dini-İlmi-Siyasî) Aylık Mecmua (Gençler İlâvesi)*, s. 95, c. 8, Ankara (14. 8.1965), 349; Bayram Ali Çetinkaya, "Teklifleri ve Projeleri Sürgünle Cezalandırılan Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi" *Türk-İslâm Düşüncesinde Erzurum Sempozyumu (26-28 Haziran 2006)*, Erzurum 2007, II, 209-260; Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiyede Aydın ve Devlet Adamı Kimliği*, İstanbul 2013, 83-84.

diğer hocalardan dersler alır. 1888-1889 (1306) yılında Ulûm-i Âliye ve Âliyye'den icazet aldıktan sonra Ruûs imtihanını başarak müderris olur ve Fatih Camiinde ders vermeye başlar.

* Muallim Naci'ye usûl-i fıkıhtan Molla Hüsrev'in *Mir'at*'ını ve Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri veren Mûsâ Kâzım, 1896 (1313) yılında İstanbul ruûs-i hümâyûnuna nail oldu. 1900-1901 (1318)'de Hukuk Mektebi'nde Mecelle hocalığına atanan Mûsâ Kâzım, sonraları Mekteb-i Sultânî Akâid hocalığı, Daru'l-Fünûn ve Dâru'l-Muallim hocalıklarına atanarak dört görevi aynı anda sürdürdü. İlm-i payesi "Mahreç"liğe yükselen Mûsâ Kâzım, 14 Şubat 1907 (1 Muharrem 1325) yılından sonra Halep Mevleviyeti görevine tayin edildi. Aynı yıl Bâb-ı Meşihat Tedkik-i Müllefât Meclisi Başkitabeti'ne ve sonra da aynı meclisin azâlığına atandı.

1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde Maârif Nezâretinde kurulan Meclis-i Kebir üyeliğine, Heyet-i A'yan'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yan azâlığına tayin edildi.²

12 Temmuz 1910 (4 Receb 1328) yılında Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde, Şeyhülislâmlık (Meşihat) makamı kendisine tevdi edilen Mûsâ Kâzım Efendi, 29 Eylül 1911 tarihinde hükûmetle birlikte istifa etti. Onun birinci meşihatı 1 yıl 2 ay 18 gün sürmüştür.

Dört kez atandığı meşihat makamında Mûsâ Kâzım Efendi; toplam 5 yıl 1 ay 4 gün Şeyhülislâmlık görevinde bulunmuştur. Bu görevden ayrıldığı dönemlerde, Meclis-i A'yan azâlığı, Medresetü'l-Kudât ve Medresetü'l-Vâizin hocalıklarında bulunan Mûsâ Kâzım Efendi, bu vazifeler sebebiyle Murassa Mecîdi Nişanı ve Altın Liyâkat Madalyası ile taltif edilmiştir.³

Siyasetteki Yeri

Osmanlı imparatorluğunun içinde bulunduğu bunalım ve inkıraz "kendi aralarında geniş bir uzlaşma ve karışıklık silsilesi içinde İslâmcılar ve Batıcılar"⁴ şeklinde fikir, eylem, plan ve projelerde, farklı çözüm yöntemlerinin bir sonucu olarak

² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, İstanbul trz, II, 774-775; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, XI. baskı, İstanbul 1961 (İLBsk), IV, 558, 560; Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, Basım yeri yok 1954, 317; "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Ertan, "Mûsâ Kâzım Efendi", 349; İlmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, haz: S. A. Kahraman, A. N. Gültekin, C. Dadaş, İstanbul 1998, 507; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, VIII, 4085; Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul 1986, I, 47; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 390; Ferhat Koca, "Giriş", *Külliyât (Mûsâ Kâzım Efendi)* içinde, Ankara 2002, 13; Çetinkaya, "Teklifleri ve Projeleri Sürgünle Cezalandırılan Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi" II, 209-260; Çetinkaya, *Türkiyede Aydın ve Devlet Adamı Kimliği*, İstanbul 2013, 84-87.

³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, İstanbul trz, II, 774; İlmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmiye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, 507; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085; "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Ertan, "Mûsâ Kâzım Efendi", 349-350; Kara, *Türkiyede İslamcılık Düşüncesi*, I, 47; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, 390-391; Koca, "Giriş", 14.

⁴ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kırıtlı, Ankara 1996, 233.

kategorikleşmeyi beraberinde getirmiştir. Ancak düşünce cephelerinin bölünmesi, bu iki ana damarla sınırlı kalmayacaktır.

Nitekim Cemaleddin Efganî'nin düşüncelerinin kaynaklık yaptığı İslâmcılık düşüncesi, Mısır'da onun öğrencisi Muhammed Abdüh ve bunların takipçileri Ferid Vecdi, Kazanlı Mûsâ Carullah, Hindistan'da (Pakistan'da) Muhammed İkbâl tarafından sahiplenilerek tekamül ettirildi. Bu fikrî cereyanın Türkiye'deki tesirleri Sebîlürreşâd kadrosunu iki bloğa ayırdı. Bunlar bir tarafta Ahmet Naim gibi gelenekçilerin bulunduğu İslâmcı kanat, diğer tarafta medrese ve mektebi sentezleyenlerin oluşturduğu "modernist" İslâmcıların bulunduğu kanattır ki, bu ekte İsmail Hakkı İzmirli ve Şemseddin Güneşî gibi münevverler bulunmaktadır. Bunlarla birlikte mevcut İslâmcılar içerisinde Şeyhülislam Mûsâ Kâzım gibi modernizm ile gelenekçilik arasında orta çizgide bulanlar veya Mustafa Sabri gibi modernizme tamamen karşı olanlar da mevcuttur.⁵

Ancak bu ayrışma, ileriki zamanlarda daha da berraklaşmaya ve rafine olmaya doğru gidecektir. Zira

"İttihat ve Terakki'nin, İslâmiyet'i ulemanın elinde bulduğu biçimiyle benimsemeye niyeti yoktu. Onun İslâmiyet'i, çağdaş koşullara uygun, hatta çağdaşlaştırıcı bir İslâmiyet olacaktı. Nitekim gelenekçi İslâmcıların yayın uzvu olan *Sebîlürreşâd*'a karşılık, 1914 yılında *İslâm Mecmuası* çıkarılmaya başlandı. Bu dergide yazarlar, Şerefeddin (Yalıtıkaya), Mûsâ Kâzım, İzmirli İsmail Hakkı, Ziya Gökalp, Ahmet Agayef, Köprülüzâde Fuat gibi kimselerdi."⁶

Sosyal, siyasal ve ekonomik kriz ve problemlerin kaynağı, İslâmcı cenaha göre, din ve onun değerlerinden/ilkelerinden uzaklaşmanın bir sonucuydu. Sessiz kitleler ve ulemanın alt sınıflarınca dillendirilen bu tespit, Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin yazılarında hayat buldu.⁷

Abdülhamit dönemine yönelik tepki ve muhalefet, Genç Türkler ve bazı tarikatları (Bektaşîler, Melamîler) ortak hareket etmeye itiyordu.

"Özellikle Bektaşîler, Talat Paşa ve Rıza Tevfik'de olmak üzere, liderlerinin birçoğu, bu tarikatların mensubu olan Genç Türklerle sıkı bağlar kurmuş görünüyordu. Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Nakşibendi idi. Diğer tarikatlarda özellikle ahlakî kanun kayıtlamalarına karşı olan Melamîler, devrimci harekette etkin bir rol oynadıklarını ileri sürerler."⁸

⁵ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, III. baskı, İstanbul 1992, 276; krş. Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 246.

⁶ Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 257.

⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 233.

⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 404.

Hadiselerin boyutlarının din eksenli çerçeveden bağımsız düşünülmemeyeceğinin farkında olan İttihat Terakki, İlmiye sınıfıyla diyalogunu sıcak ve yapıcı tutmaya karar verir. Nihayet 1908'de Cemiyet içinde bir İlmiye Şubesi teşkil edilir. İlmiye heyeti içerisinde Mûsâ Kâzım Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, (Âyan Reisi) Mustafa Sabri Efendi görev alırlar. İsimleri zikredilen heyet, Meşrutiyet rejimine İslâmî kökenler ve referanslar bulma hususlarında çalışmalar yaparlar.

Ancak İlmiye komisyonu siyasî kaygılar içerisine girince ve bir kısmı da İttihat ve Terakki'den uzaklaşınca, İslâmcı politikadaki "ittihat", yerini bölünmeye terk etti. Bu ayrışma sadece İlmiyecilerin tefrikaya düşmesiyle izah edilemez. Zira Cemiyet'in hâkim olan "millî ve dinî" olma ikiliği, milliyetçilikle dinin uzlaştırılma problemi, komisyonda bulunanları sıkıntıya sokmuştur.

"İlmiyeci ekip, 31 Mart Hareketi'yle İttihatçılara karşı "irticaî" (gerici) bir silahlı ayaklanmanın yönetici kadrosu olmuştur. Bu eylemi bastırmak için silahlı kuvvetlere taviz verilmiştir. Şurası bir gerçektir ki, İttihatçılar için 31 Mart, her zaman bir irtica olayı sayılmıştır."⁹

Düşünce ve eylemlerde, istikrarlı duruş ve söylemin güçleştiği bu dönemleri, Mûsâ Kâzım gibi aydın cephesinin mensuplarınca yeni fikir ve düşüncelerin hayat bulduğu zamanlar olarak görmek de mümkündür. Ancak yine o, bazı araştırmacılar nezdinde "klasik bir İslâm âlimi" kimliği vasfını taşımaktadır. Bu özelliğine rağmen, Mûsâ Kâzım, bazı düşünceleriyle "yeni fikirlerle" açık modern bir İslâm bilgini profili çizmektedir.¹⁰

Mûsâ Kâzım'ın ilmi ve siyasî potansiyelini tam olarak değerlendirirken, aynı zamanda hemşerisi ve meslektaşı olan Ömer Nasuhi Bilmen'in şu sözlerini de göz ardı etmemek gerekmektedir:

"Bu kıymetli âlim, hayatını yalnız ilme hasredip de siyasete pek dalmamış olsaydı ilim sahasında daha büyük muvaffakiyetler ihrâz edebilirdi."¹¹

Devletin Stratejik Bürokrati Olarak Şeyhülislâmlığı

Mûsâ Kâzım, Osmanlı İmparatorluğu'nun 121. şeyhülislâmıdır.¹² Onun şeyhülislâmlığa atanması sürecinde, sarayda ve siyasî çevrelerde ilginç olaylar ve diyaloglar yaşanmıştır. Nitekim Ali Fuad Türkegeldi, Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin istifa sebeplerini ve onun selefi Mûsâ Kâzım'ın meşihat makamına atanmasıyla ilgili ayrıntılı ve bir o kadar da mahrem olayları ifşa etmektedir:

⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, İstanbul 1989, III, 308-309.

¹⁰ Şahin Keskin, *Son Osmanlı Şeyhülislâmlarından Mûsâ Kâzım Efendi (Yaşamı, Görüşleri, Etkisi)*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Samsun 1993, 263.

¹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirin)*, II, 774.

¹² "Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Ansiklopedisi (MEB)*, XXIV, 457-458; Çetinkaya, *Türkiye'de Aydın ve Devlet Adamı Kimliği*, 96 vd.

“Şeyhülislâm Hayri Efendi bir gün saraya gelerek makamı Meşihat ile Evkaf nezâretinden ahvâl-i sıhhiyyesinden bahisle istifa etti. Zât-ı şahane o gün Eyyubê ziyarete gittiğinden, Hayri Efendi de Evkaf Nâzırı sıfatı ile camide hazır bulunuyordu. Biz bunu istifadan, nûkûle hamlettiğimiz hâlde “Hayır, istifamdan vaz geçmedim; Halife ile son defa olarak bir daha edayı salat etmek üzere geldim.” dedi. Ertesi gün zât-ı şahane, sadr-ı azâm ve Talat Bey’le görüşüp istifasının adem-i kabulüne göndererek, istifa-nâmeyi iade ettiler. Hayri Efendi “Ben istifaya suret-i katiyyede karar verdim. Geri alamam.” deyip ve elimi öpmeye kıyam edip, “Aman Baş Kâtip Bey, sizden rica ederim, zât-ı şahaneyi gücendirmeden beni şu müşkülden kurtarınız.” dedi. Israr ettiğim hâlde gene fikrinden dönmedi. İstifasını sebeb-i hakîkisini sorduk da “Geçen gün Enver Paşa’nın yalısının arkasındaki köşkte vermiş olduğu ziyafette siz de hazırınız; gördüğünüz o masraflar o ihtişamlar ne ile oluyor, ben artık onlarla birlikte bulunamam.” dedi. Bunun üzerine ben de ısrardan vaz geçtim ve istifa-nâmeyi geri aldım.

Zât-ı şahane şayet istifasında ısrar ederse yerine kimin tayini münasip olacağının kendisinden سوالini de irade etmişti. Bu ciheti sorduğumda, esbâk Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi, efadıldan bir zat olduğundan onun yahut sudûrdan Muhammed Esad Efendi’nin veya Necmeddin Molla ile Hacı Evliya Efendi’den birinin tayininin muvafık olacağını söyledi. Saraya avdetle, keyfiyeti zât-ı şahaneye arz ettim.

Sultan Reşad, “Mûsâ Kâzım Efendi’nin, evvelki meşihatinde farmason olduğuna dair Saray’a pek çok kâğıtlar geldiğinden, o olamaz. Mahmud Es’ad Efendi karıları koltuğuna takarak sokaklarda gezermiş, o ö... herifi de istemem. Necmeddin Molla ile Evliya Efendi’den hangisi münasip ise onu intihab etsinler, git, Sadr-ı azâma söyle” dedi. Ben de Bâb-ı âliye gidip, Said Halim Paşa’ya tebliğ-i keyfiyet eylediğim de, “Bu akşam Merkez-i Umumî’deki rufeka ile görüşürüz. Yarın Mâbeyn-i Hümayun’a gelip neticeyi Efendimiz’e arz ederim.” dedi. Ertesi gün vürûdunda Mûsâ Kâzım Efendi’nin tayini için ısrar eylediklerini bildirmiş ve zât-ı şahane de bu defa muvafakat göstermiş olduğundan Mabeyn Kâtiplerinden Şevki Bey’e otomobil ile müşaru’n-ileyhin Topkapı haricindeki köşküne göndererek kendisini celb ettik. O gün hatt-ı hümayûn tahrîr ve alay tertib olunarak birlikte Bâb-ı âliye azimet eyledik. Şevki Bey, Mûsâ Kâzım Efendi’yi¹³ amele kıyafetiyle köşkünün bahçesinde, soğan tarlasında soğan yerken bulmuş ve otomobiline alarak ve kıyafetini tebdil ettirerek Saray’a getirmişti. Fakat ağzının kokusunu tebdil ettiremediğinden istinbot ile Sirkeci’ye giderken soğan kokusu kamarada bana haylice eza vermişti.”¹⁴

Şeyhülislâmlık (meşihat) makamı, Mûsâ Kâzım’ın düşüncesinde, siyasî platformdan ayrılmalıdır. Ona göre bu makam ilmî ve dinî meselelerle ilgilenmelidir.

¹³ Türke geldi, *Görüp İştiklerim*, 122.

¹⁴ Türke geldi, *Görüp İştiklerim*, 123.

Hatta o, bu hususta o kadar hassastır ki, mahkemede yargılanırken söylediği şu sözler buna işaret etmektedir:

“Benim kendi içtihadımca Şeyhülislâm hiçbir zaman Bâb-ı âliye gitmemelidir. Çünkü işi yoktur. Orada, Bâb-ı âlide hiç bir zaman Meşihat'ın işi yoktur. Bâb-ı âliye hiçbir evrak götürdüğümü bilmiyorum. Dört buçuk sene Meşihat'ta bulundum. Benim Bâb-ı âlide bir işim olmadı. Yalnız yaşı altmışı geçen müftülerin tekrar vazifelerinde kalması veya değişmesi veya emekliye sevki meselelerinden dolayı kâğıt yazılır, Bâb-ı âliye gider. Sonra Meşihat'a ait kanunlar tanzim edilir. O kanunlar Bâb-ı âliye gider. Benim işim onları götürüp okumak, okutmaktır. Orada dört sene, dört buçuk sene bulundum. Meşihat Makamı'nın Bâb-ı âlide başka türlü bir işini görmedim. Her şeyden bigânedir. Evkaf Nazırı ile Şeyhülislâm'ın taalluku yoktur.”¹⁵

Bu düşünceler, Mûsâ Kâzım'ın din ile siyasî işlerin ayrıştırılmasının gerektiği izlenimini vermektedir. Ancak her ne kadar Mûsâ Kâzım bu düşünceleri taşısına da kaleme aldığı kitap ve makaleler bunun aksini göstermektedir.

Yine o, şeyhülislâmlık görevinde hiçbir kusur işlemediğini, çalıştığı konularda başarılı olduğunu belirtirken, bir tek hususu bunun dışında bırakıyor ki, o da şerî mahkemeler meselesidir.¹⁶ İleride bu konuya dönülecektir.

Diğer taraftan, düşünürümüz, şeyhülislâmlığın görev ve etki alanını da çizmektedir:

“Şeyhülislâm mes'ul olmaz mı? Olur. Müftülerden, müderrislerden, imamlardan, hatiblerden mes'ul olur. Eğer öyle bir kusur varsa, vaki' olmuşsa o kusurdan dolayı Şeyhülislâm'ı mes'ul tutmalıdır. Yoksa böyle siyasî fırkalara falan giremez.”¹⁷

Mûsâ Kâzım, şeyhülislâmlık görevi, Sadrazam olan Talat Paşa'dan geldiğinde kendisinin hastalığını gerekçe sunarak görevi kabul etmek istemediğini, ancak padişah teklifini reddedemediğini bildirmektedir.

“Şeyhülislâmlığı kabul etmek için köşkünüzü gelen ve teklifte bulunan ve ısrar edenler kimlerdi?” sorusuna Mûsâ Kâzım: “Efendim, arkadaşlar geldiler. İsrar etmediler. İsrar değil, yanlış anlaşılmasın. Talat Paşa bana iki zat göndermişti. Talat Paşa tarafından geldiler.” diye cevap vermektedir. Ayrıca o, bu süreci hasta olduğu gerekçesini ileri sürerek kabul etmediğini, ancak padişahın teklifini reddetmediğini bildirmektedir.¹⁸

¹⁵ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 112-113.

¹⁶ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 100, 114.

¹⁷ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 113.

¹⁸ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 100, 114.

Şeyhülislâmlık yani meşihat makamına, Mûsâ Kâzım dört defa gelmiştir:

1-Tayini: 1910/1328 senesi 12 Temmuz/4 Receb Salı günü. İstifası: 1911/1325 senesi 29 Eylül/5 şevval Cuma günü. Meşihât müddeti: 1 sene 2 ay 18 gün (*I. Meşihatı*)

2-Tayini: 1914/1329 senesi 30 Eylül/6 Şevval Cumartesi günü. İstifası: 1914/1330 senesi Kânun-ı evvel/9 Muharrem Cumartesi günü: Meşihat müddeti üç aydır. (*II. Meşihatı*) Bu ikinci Meşihât Saîd Paşa'nın 8. Sadâretine rast gelmektedir.

3-Tayini: 1916/1334 senesi 8 Mayıs/5 Receb Pazartesi günü. İstifası: 1917/1335 senesi 3 Şubat/10 Rebîu'l-âhîr Cumartesi. Meşihât müddeti, 8 ay 26 gündür. (*III. Meşihatı*) Bu da Saîd Halim Paşa kabinesinin son zamanlarındadır.

4-Tayini: 1917/1335 senesi 4 Şubat/11 Rebîu'l-âhîr Pazar günü. İstifası: 1918/1337 senesi 8 Teşrin-i evvel/2 Muharrem Salı günü. Meşihat müddeti: 1 sene 8 ay 2 gündür. (*IV. Meşihatı*) Mûsâ Kâzım Efendi'nin Saîd Halim Paşa kabinesinden sonra Talat Paşa kabinesinde de mevkisini muhafaza edebilmesi, Hayri Efendi'nin meşihat teklifini reddetmiş olmasındandır. Mûsâ Kâzım Efendi'nin toplam meşihat müddeti: 5 sene 1 ay 4 gündür.¹⁹

2. MEŞRUTİYET, DANIŞMA USULÜ VE HÜRRİYET

Meşrutiyet

Her mevki ve platformda, Mûsâ Kâzım'ın, Meşrutiyet yönetim şekline tam destek verdiğini ve bu desteğini dinî naslarla temellendirmeye çalıştığı görülmektedir:

"Cenâb-ı Hak, bu apaçık dinin gerçek himayecisi olduğu ve ebediyete kadar İslâm'ın bahsettiği hürriyet hükümlerini koruma ve muhafaza etmeyi vaat buyurduğu için, Padişah Efendimiz Hazretleri yüce hilafet makamına gelir gelmez, Allah tarafından sorumlu buyruldukları hilafet görevini yerine getirmek amacıyla, istişare usûlünü meydana koydular, anayasayı (Kanûn-ı Esâsî) ilan ettiler. Fakat bazı din ve millet hainlerinin, melanetçi bir şekilde kötüyü güzel göstererek aldatmaları ve (anayasayı) hükümsüz bırakma gayretleriyle, bu yüce kanunun içerdiği hükümleri uygulamaya koymayı başaramadılar. Allah'a hamd olsun, bugün o gibi batıl engeller büsbütün ortadan kaldırıldığı ve bertaraf edildiğinden, Padişah Hazretleri o yüce kanunu artık uygulamaya koyma zamanının geldiğini anlayarak, Allah tarafından sorumluluğuna verilen mukaddes bir görevi yerine getirmeye teşebbüs ettiler.²⁰

Mûsâ Kâzım, meşrutiyet ilanını, dolayısıyla Kanûn-ı Esâsî'yi "esaretten kurtulmanın bir aracı, hürriyet nişanı ve eşitlik delili" olarak görmektedir. Daha ileri giderek, anayasanın bütün hükümlerine harfiyen uyacağı hususunda yemin ettiğini bildirmektedir.²¹

¹⁹ Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, 558, 560; Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, 187-188, 295.

²⁰ Mûsâ Kâzım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", *Külliyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 311.

²¹ Mûsâ Kâzım, "İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet", 313.

Dönemin uleması, özellikle de İslâmcı bloğun ve onun bir mensubu olarak da Mûsâ Kâzım'ın meşrutiyetin şeraite uygunluğu tezini savunması, sürekli dinî referanslarla destekleme ihtiyacı hissetmektedir:

“Meşrutiyet döneminde ulema arasında meşrutiyetçi yeni kuşak yazarlar da meşrutiyetin şeriata uygunluğu tezini savunmuşlardır. *Sırat-ı Müstakim* dergisinin ikinci sayısının “Hürriyet-müsavat (özgürlük-eşitlik)” başlıklı başyazısında, sonradan Şeyhülislâm olan Mûsâ Kâzım, eskilerden daha ılımlı bir dille anayasanın, Kur’ândaki dünya işlerine ilişkin temel kuralların bir kısmını kapsadığını bildirdikten sonra, şariat hem dünya hem âhiret işlerine ilişkin eylemler için kurallar koyduğundan, kanunlarımızın çoğu da şariat yargılarına göre yapılmış olduğundan, devletin de din kurallarına uygun olmasının kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu anlatır. Modern devlet, İslâm’da “teokrasi” olabilirdi demek! İslamcılara göre anayasa reformu, devleti dinin hizmetine koymak, hükümeti halkın şariat kurallarına göre yaşamasını zorunlu kılan bir araç durumuna getirmek demektir. Devletin baş görevi, şeriati uygulamaktır.”²²

Meclis’te çok partinin olması gerektiğini düşünenleri eleştirirken Mûsâ Kâzım, meşrutî idarenin karar ve uygulama mekanizması yerine icranın maksat ve neticelerini, maslahatı öne çıkarır. Ona göre:

“(…) Maksat adaleti muhafaza etmek (...) vâridât-ı devleti israf ve tebzirden kurtararak mahal-i layıkına sarf etmek” ise bunun için Meclis’in birçok fırkaya ayrılması gerekmez. Yazara göre meşrutî idarede münakaşa ve münazara lazımdır, fakat bu lüzum da fırkaların birden fazla olmasını gerekli kılmaz. Aksine meclisin birden fazla partiye bölünmesi, bu fırkaların birbirlerine karşı düşmanlık göstermeleri, her vesileden istifade ederek sürekli hükümete hücum etmeleri, icraata mâni olmaları ve nihayet hükümetin içte ve dıştaki haysiyetini, gücünü kırmaları gibi sonuçlar doğurur. Netice olarak “bu lüzuma kail olmak akl u mantıktan, hikmet ü maslahattan tegâfülden başka bir şey değildir.”²³

Danışma Usulü/Şûrâ ve Hürriyet

Dünyevî hükümlerin temel esasları, Mûsâ Kâzım için, işlerde istişare etmek ve her hususta adalet ve hakkaniyet ölçülerine riayet etmek, memleket işlerini ve toplumun maslahatlarını liyakat sahiplerine vermektir. Zira dinî naslar bunu emretmektedir:

“İş hakkında onlara danış.” (Âl-i İmrân, 159), “Onların işleri, aralarında danışma iledir.” (eş-Şûrâ, 38), “Adaletli olun. Bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır.” (el-Mâide, 8), “Söz söylemediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa

²² Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 432 – 433.

²³ Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, 216.

adaletli olun.” (el-Enâm, 152), “Allah size, mutlaka emanetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder.” (en-Nisâ, 58).²⁴

Allah, Resulü’ne her işte ümmetiyle danışması gerektiğini bildirir. Peygamber’in yalnız başına karar almadığını hatırlatan Mûsâ Kâzım, bütün Müslümanların ve halifelerin ümmetle ve toplumla danışma zorunluluğunda olduğunu ifade eder.

Mûsâ Kâzım, âyetlerde bulunan hükümlere şu noktalarda dikkat çeker: İstişare dinî bir rükündür ve bütün Müslümanlar bu emirle muhataptır. Her işte kişinin ve yakınlarının aleyhine de olsa adalet temel esas olarak kabul edilmelidir. Görev ve hizmetlerin taksiminde liyakat ölçüleri temel kriter olarak benimsenmelidir ki, yöneticilerin en önemli vazifesi bu olmalıdır. Devlet işlerinde soy, sop, asalet ve soyluluğun hiçbir etkisi ve dahli söz konusu olmamalıdır. Değerler bağlamında, görevlendirilecek adaylardan yetenek, doğruluk, iktidar ve liyakat özellikleri aranmalıdır.²⁵ Bu hususlardaki modeller, Hz. Peygamber’in uygulamalarında bulunmaktadır.²⁶

Danışma usulü, eşitlik, hürriyet, adalet gibi insanlığın ve medeniyetin temel esaslarını teşkil eden rükünler, Mûsâ Kâzım’a göre, Allah tarafından bütün Müslümanlara ve insanlara verilmiş birer meşru haktır. Kimsenin bu hakları verme yetkisi bulunmamaktadır. Bunlar ilahî tabîî haklardır. Ancak raşit halifeler döneminden sonra hilafet makamına gelenler, şahsî emellerini ve menfaatlerini öne alarak doğru istikametlerini yitirdiler. Bunun sonucunda Allah’ın insanlara bahsettiği tabîî hak, adalet ve hürriyetler, yaptıkları hiçbir zaman onaylanmayan kişilerce gasba uğradı. Yönetilenler de, istikametlerini kaybeden iktidar sahiplerine itaatı terk ettiler. İslâm idare sistemi, yörüngesinden çıkarıldığından dolayı, sonraki gelenler için, iyi ve ideal modeller kayboldu. İstenmeyen bu kötü gidişatın diğer olumsuz bir sonucu da “İslâm’ın ilk yıllarının halleri ve apaçık dinin hükümleri hakkında bilgisi olmayan birtakım cahillerin inancını, ‘İslâmiyet ilerlemeye engeldir.’ diye ifsat ettiler.” şeklinde tezahür etti.²⁷

Hürriyet ve Meşrutiyet

Hürriyet’in “azade olmak” anlamına dikkat çeken Mûsâ Kâzım, bunun her kayıttan azade olmak şeklinde algılanmaması gerektiğinin de bilincindedir. Çünkü mutlak hürriyetin, hiçbir yerde ve hiçbir sistemde karşılığı bulunmamaktadır.²⁸

²⁴ Mûsâ Kâzım, “İslâm’da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 307.

²⁵ Mûsâ Kâzım, “İslâm’da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 308.

²⁶ Bkz. Mûsâ Kâzım, “İslâm’da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 308-309.

²⁷ Mûsâ Kâzım, “İslâm’da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 310.

²⁸ Mûsâ Kâzım, “İslâm’da Danışma Usulü ve Hürriyet”, 313.

Mûsâ Kâzım'ın zihninde, hürriyet İslâmî esaslardan birisidir. O, İslâm'ın hürriyetten ne amaçladığını şöyle özetler:

“İnsanlığın felaketinin sebebi, medeniyetin en müthiş âfeti olan hayvanî bir hürriyet olmayıp, insanlık ve medeniyetin gelişme ve yükselmesinin sebebi olan yüce bir hürriyettir. O da başkasının haklarına tecavüz etmemek şartıyla, isterse bir hükümdardan çıkmış olsun, herhangi bir haksız muameleyi reddetmeye, herhangi bir hakkı müdafaaya bütün milletin yetkili olmasından ibarettir ki, akıl ve hikmetin kabul ettiği hürriyet de budur. İşte, İslâm dininin bağışladığı bu hürriyet sayesinde idi ki, Müslümanlar arasında haksız bir muameleye çok az rastlanır, o da derhal giderilir idi. Hatta insanlardan bir kişi bile, haksız olduğunu zannettiği bir meselenin açıklanmasını, bizzat Hz. Peygamber'den veya halifesinden ister, onun bu isteği derhal kabul olunur, gerekli açıklamalar yapılarak, açıklama isteyen kişi ikna edilirdi. Çoğu zaman bu açıklama meseleleri, Hz. Peygamber veya halifesinin Cuma, Bayram ve Arafat hutbelerini verdiği sırada meydana gelirdi.”²⁹

İslâm toplumundaki özellikle de Hz. Peygamber'in ve dört halifenin uygulamalarına yer veren Mûsâ Kâzım, bu hürriyet ortamı sebebiyle toplumun en alt katmanındaki bir insanın halifeyle aralarındaki anlaşmazlıkları mahkemenin huzurunda savunabildiğini belirtir. Bu kapsamda İslâm dini, hürriyet olgusunu zirveye taşır. Zira zalim bir hükümdara karşı hakikatin ilan edilmesini cihadın en faziletlisiyle eş değer kabul eden, bu dindir.³⁰

Ancak hürriyet, âyetle ifade edildiği gibi “İnsan zanneder mi ki, başıboş olarak bırakılmıştır?” (Kıyâme, 36) şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira,

“...İnsanın hayvanî kuvvetleri melekî kuvvetlerine galip olduğundan ve bu sebeple mutlak olarak menfaati elde etmek ve zararı gidermek (celb-i menfaat ve def-i mazarat) gerekçesi, herkese fitrî bir iş olduğundan, aralarında adalet ve düzenin ihlalden korunması için bütün insanlar birbiriyle yardımlaşma ve ortak iş yapma konularında birtakım yürürlükteki kanunların hükümlerine itaat etmek zorundadırlar. Ve bu zorunluluk, dünyanın her tarafında geçerlidir. Şu kadar ki, bu kanunlar her yerde aynı derecede, aynı anlamda olmayıp her ülkenin, her bölgenin mizacına örf ve âdetine, mezhep kurallarına göre düzenlenmiştir. Bundan başka, insan şu küçük vücuduyla beraber, en büyük bir nüsha (nüsha-i kübrâ) olmak ve o küçük vücuduna bir de hiçbir hayvan nevinde olmayan yüce bir ruhun konulması sebebiyle, cismanî ihtiyaçlarını temin etmek için bir takım tabîi ve pozitif kanunlara uymaya mecbur olduğu gibi, ruhî ihtiyaçlarını karşılamak için de birçok dinî kanunların hükümlerine uymakla sorumludur.”³¹

²⁹ Mûsâ Kâzım, “İslâm ve Terakki”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 344-345.

³⁰ Mûsâ Kâzım, “İslâm ve Terakki”, 345.

³¹ Mûsâ Kâzım, “İslâm'da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 315.

Mûsâ Kâzım, hürriyetin ve ona zemin açan Meşrutiyet ilişkisine işaret ederek, mahkemede kendisine yöneltilmiş suç ve iddialardan kendisini arındırmak istercesine özgürlüğün sınırlarını çizmektedir:

“...Kur’ân’ın dünya ile ilgili siyasî hükümlerinin bazı kısımlarını açıklamaktan başka bir şey olmayan Kanun-ı Esâsî’mizin bize bağışladığı hürriyetten maksat, bundan önce baskı ve zulmü altında ezildiğimiz gayr-ı meşru ve akla uygun olmayan birtakım yanlış kayıtlardan azade bir hürriyettir ki, o da yürürlükteki kanunlar ile dinî kurallarımız ve millî adetlerimiz çerçevesinde serbest bir şekilde hareket etmekten ibarettir.”³²

Yargılanma esnasında, Mûsâ Kâzım Efendi, İttihat ve Terakki, Meşrutiyet ve bunları savunan aynı cemiyetin bir İlmiye şubesi hakkında açık ve net ifşaatlarda bulunmaktadır:

“Efendim, cemiyete intisabım Meşrutiyet’in ilanından sonradır. Cemiyetin bir İlmiye şubesi vardı. O vakit ben de o İlmiye şubesinde bulunuyordum. Manastırlı İsmail Hakkı Hoca merhum, şimdiki A’yan Reisi Mustafa Âsım Efendi, birkaç kişi o İlmiye şubesinde bulunuyorduk. Meşrutiyet’in faydalarından, şeriata olan uygunluğundan bahsediyorduk. Yani bu yolda talimat ve nakliyatla bulunuyorduk.³³ Çünkü biz memleketimizin terakki ve tealisi ancak Meşrutiyet’in kuruluş ve tatbiki ile olabileceğine kani bulunuyorduk. O görüş noktasından çalıştık. O vakit birkaç sene çalıştık. Bütün kuvvetimizle uğraştık. Meşrutiyet meşrudur, şeriatımız emretmiştir, nehy etmemiştir, Meşrutiyet meşveret usulü demektir, Meşrutiyet usulü âyet ve hadislerde şöyle zikrolunmuştur, böyle buyrulmuştur, diye anlattık durduk. Hürriyetin manası budur, uhuvvetin manası budur, işte adalet şuna derler, buna derler. Müsavat buna derler ve müsavat şuralardadır. Ve bunlar birçok kayıtlar ile kayıtlıdır. Mesela dinî hükümlerle mukayyettir. Ve daha birçok kayıtlar ile mukayyettir. Bunu halka anlatmak istiyorduk. Yani Avrupa’nın meşrutiyetini aynen tatbik etmesinler diye uğraştık. Kitaplar yazdık, risaleler, makaleler neşrettik. Maksudımız şeriat dairesinde memleketimizde müşterek bir usul kurulması idi. Bilhassa bendeniz, partilerin aleyhinde çok bulundum. Ve İslâm’da parti (fırka) olmaz dedim. İslâm bir fırka (parti)dir. Çünkü Kur’ân-ı Kerim Müslümanların kardeş olduğunu beyan ediyor. Partilerden ise husumet doğuyor. Binaenaleyh fırka olmaz, diye bendeniz çok bağırardım. Sonra bana, “Canım bir yerde Meşrutiyet oldu mu mutlaka fırkalar olacaktır.” dediler. Ben de “Böyle Meşrutiyet’e aklım ermedi ve ermiyor.” dedim. Ve ondan sonrası doğrusu o kadar çalışmadım. Sonra böyle Avrupa’nın meşrutiyetini aynen tatbik kalkışınca niza ve nifak saha buldu. Bunu tabii ben isteyemezdim. Müslümanlar birbirlerinin en büyük düşmanları oldu. Bunu tabii istemezdim. Bu ne

³² Mûsâ Kâzım, “İslâm’da Danışma Usûlü ve Hürriyet”, 315-316.

³³ Albayrak, *Türkiyette Din Kavgası*, 101.

mesleğime ne makamıma ne de şahsıma yakışdı. Binaenaleyh artık o işlerden vazgeçtim. Kendim, kendi hâlimle uğraşmaya başladım. Fakat fırka bizi böyle ara sıra makama getirdi. "Gelmeyeydin." mukadder suali teveccüh eder. Hizmet eyleyeyim diye geldim. Çalıştım, zannediyorum ki hizmet de eyledim. Yani ben bulunduğum zamanlarda memuriyet mevkiinde³⁴ ve vazifemde kusur etmedim. Ben Meşrutiyet usulünü şer-i şerife muvafık bir surette tatbika çalıştım. Buna delilimiz vardır. Ve araştırabilirsiniz. Ben hiçbir zaman muvafık, muhalif, meselesini mevzu-bahsetmedim. "Falan muvafıktır, falan muhaliftir." sözünü katiyen söylemedim. Ve onu düşünmedim. Fetvâhâne'de İttihat ve Terakki'ye mensup beş, altı kişi yahut sekiz kişi var. Üst tarafı seksen kişiye yakındır ki hepsi muhaliftir. Ben hiçbir tanesini azletmedim. Mademki sizin İttihat ve Terakki'ye intisabınız yok, buradan defolun, diye hiçbirini kovmadım ve hepsi hakkında şayan-ı muamele ettim. Ve hepsini layık olduğu mertebeye ulaştırdım.³⁵

Görüldüğü üzere, Mûsâ Kâzım, meşrutiyet, hürriyet ve eşitlik gibi hususların varlığına inanarak, dinî referanslarla savunduğunu ve düşüncelerindeki kararlılığını çekinmeden tüm açıklığıyla, mahkeme huzurunda ilan etmiştir.³⁶

3. ADALET, HAKLAR VE EŞİTLİK

Adalet

İslâmî esaslardan birisinin ve belki de en önemlisinin adalet olduğuna inanan Mûsâ Kâzım, bütün Müslümanların her hususta adaleti gerçekleştirmek ve zulümden kaçınmakla dinen sorumlu olduklarını Kur'an âyetleri ve hadislerle izah eder:

"Bir topluluğa duyduğunuz kin, sizi âdil davranmamaya itmesin. Adaletli olun; bu, Allah korkusuna daha çok yakışan (bir davranış)tır." (Mâide, 8), "Cenâb-ı Hak emaneti ehline vermenizi ve insanlar arasında adaletle hükmetmenizi size emrediyor. Yani bunu size vacip kılıyor." (Nisâ, 58); "Bir saat adaleti gerçekleştirmek, bir yıl ibadet etmekten daha faziletlidir."

İslam'ın zulme karşı şiddet ve nefretini şu âyetlerle temellendirir:

"Zalimler için asla kurtuluş yoktur.", "Hiç kimseye karşı düşmanlık caiz değildir. Fakat zalim bu hükümden müstesnadır. Yani onlara karşı düşmanlık göstermek caiz ve bilakis vaciptir.", "Zalimler benim ahdime yani adıma hükümet olmaya ve hilafeti elde etmeye layık değildir. Bu önemli görevi yerine getirecek kişilerin zulüm şaibesinden temiz olması lazımdır."³⁷

³⁴ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 102.

³⁵ Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, 104-107.

³⁶ Çetinkaya, *Türkiye'de Aydın ve Devlet Adamı Kimliği*, 110-118.

³⁷ Mûsâ Kâzım, "İslâm ve Terakki", 345.

İslâm ahlâk düşünürleri gibi, Mûsâ Kâzım da, adaleti ifrat ve tefrit arasında orta bir iş olarak kabul eder. Bu açıdan adalet, yüksek bir sıfat ve meziyettir.³⁸ Adalet insanın insan olmasından kaynaklanan en önemli vasıftır. Çünkü adaleti yerine getirecek olan bizatihî insandır.³⁹

Diğer taraftan hükümete de adalet gereklidir. Adaletsiz devletler yaşayamadığı gibi adaletsiz hükümetler de varlıklarını sürdüremezler. Tarihin gelişim basamakları bunun çok çeşitli örnekleriyle doludur. Adaletsiz yönetimlerin akibeti, zalim toplulukların ve hükümetlerin müdahale ve saldırısına maruz kalmakla ve nihayetinde memleketlerini ve milletlerini kaybetmekle sonuçlanmaktadır.

İnsanlığın maddî ve manevî kemali, Mûsâ Kâzım'a göre her hususta adaleti, hukuku ve hakkaniyeti tüm eylemlerde tahakkuk ettirmekle gerçekleşmektedir.⁴⁰

Eşitlik

Kâinatta mutlak hürriyet olmadığı gibi, Mûsâ Kâzım için, mutlak eşitlik de düşünülemez. Bunlar göreceli olgulardır. Çünkü:

“Mutlak eşitlik bir şeyin diğer şeye her hususta yani zâtta, sıfatta, bütün araz ve niteliklerde denk olması demektir. Bir şeyin diğer şeye her hususta eşitliğini kabul etmek, farz edilenin aksini gerektirir. Çünkü burada önce iki şey arasında mutlak eşitlik tasavvur ediyoruz. Halbuki eğer farz ettiğimiz iki şey arasında mutlak eşitlik bulunur, yani onlar zâtta, sıfatta ve bütün arazlarda birbirine eşit olursa, bu şekildeki bir eşitlik, çokluk fikrine (teaddüd) aykırı olacağından, iki farz ettiğimiz şeyin, bir şeyden ibaret olacağı ve bu durumda farz edilenin aksinin lazım geleceği şüphesizdir.”⁴¹

Mûsâ Kâzım'ın zihin dünyasında, evrende mutlak eşitliğin var olduğunu iddia etmek, mümkün olmayan bir işin varlığını savunmaktan başka bir şey değildir. O kadar ki, zerreler arasında bile mutlak eşitlikten söz edilemez. Çünkü zerrelerin mahiyet ve doğaları bir kabul edilse bile, varlık ve şahsiyetlerinin meydana gelmesi yönüyle birbirlerine benzemediği bilinmektedir.

“Zira eğer her zerrenin kendine mahsus bir şahsiyet oluşturmaya, taayyünü ve hususî bir varlığı bir olsaydı, zerrelerde çokluğa (taaddüd) imkân kalmaz ve binaenaleyh dünyada bir zerreden başka diğer bir zerre daha bulunmaz ve bu durumda âlemler de meydana gelmez idi. Bütün kâinatın böyle birbirine aykırı olarak vücuda gelmesi, Cenâb-ı Hakk'ın varlığına kesin bir şekilde delâlet eden delillerdendir. Zira eğer bu âlemler Allah'ın yaratmasıyla olmayıp da tabiatın gereği olsaydı, bir

³⁸ Mûsâ Kâzım, “Adalet”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 173.

³⁹ Mûsâ Kâzım, “Adalet”, 174.

⁴⁰ Mûsâ Kâzım, “Adalet”, 176.

⁴¹ Mûsâ Kâzım, “Güzel Milli Adetler Konusu”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 338.

tabiatın gereği o tabiatın eserlerinde eşit olacağından... kâinatta arazlar ve nitelikler itibarıyla farklılaşma ve ihtilaf şöyle dursun, kâinatta cinsler ve nevilerin varlığına imkân bulunamaz ve bu durumda bütün varlıklar aynı mahiyetin fertlerinden olarak âlemler şu güzellikle asla vücuda gelemezdi.⁴²

Şu hâlde insanların her türlü hukuk ve muamelelerde yasalar karşısında eşit haklara sahip olmasının gerektiğini seslendiren Mûsâ Kâzım, aksi takdirde insan haklarının ayaklar altında kalacağı ve kuvvetlilerin zayıfların hukuklarını gözetmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur. Dolayısıyla gelişme ve uygarlaşmanın önüne engeller çıkacaktır. Medenîleşmenin tökezlemesi de insan hayat ve neslinin devam ve bekası için büyük bir tehlikeyi beraberinde getirecektir. Bundan dolayı hukuk ve her türlü işte insanlar arasında eşitlik ilkesine uymak, İslâm'ın değişmez ilkelerinden biridir. Nitekim İslâm'ın sayesinde, Müslümanların hüküm sürdüğü coğrafyalarda hak ve hukukun âdilane bir şekilde tezahürü tarihî uygulama ve kayıtlarla gerçekleşmiştir.⁴³

Hulasa, eşitliği (müsâvaât) Mûsâ Kâzım, İslâmî esaslardan birisi kabul eder. İslâm'ın eşitlikten kastettiği, mutlak eşitlik olmayıp, hukuk vs. tüm işlerde eşitliktir ki, insanlık için refah ve mutluluk getirecek eşitlik de bu noktada eylem alanına geçirilecektir.⁴⁴

4. MEDRESELERİN ISLAHI VE DİL MEŞELESİ

Eğitim ve Islahat

Medreselerin ıslahı ve geliştirilip hemcinsleriyle rekabet edecek bir konuma yükseltme kaygısı, Osmanlı'nın son dönem düşünürlerinin⁴⁵ ilgilendiği temel konulardan birisi olmuştur. Bu çerçevede Mûsâ Kâzım da, medrese eğitiminin kalite sıçraması yapması için tekliflerde bulunmuştur.

Bu çerçevede Mûsâ Kâzım Efendi, Darü'l-Fünûn öğrencilerine "Medreselerde Tedrisatın Islahı" konulu bir konferans vermiş, yapılacak iyileştirme ve yenileştirme düzenlemelerinde onların desteklerini talep etmiştir.⁴⁶

Mısır'da Muhammed Abduh'un Ezher Üniversite'nde hiç okutulmamış derslerin programlarına alınmalarını sağladığı⁴⁷ gibi, medreselere yeni ilimlerin konulmasında ısrarlı olan Mûsâ Kâzım, bu kapsamda en az beş, altı dersin

⁴² Mûsâ Kâzım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 339.

⁴³ Mûsâ Kâzım, "Güzel Millî Adetler Konusu", 339, 346-347.

⁴⁴ Mûsâ Kâzım, "İslâm ve Terakki", 346-347; Çetinkaya, *Türkiyede Aydın ve Devlet Adamı Kimliği*, 119-122.

⁴⁵ Bu düşünürlerden biri Şemseddin Günaltay'ın fikirleri için bkz. Bayram Ali Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, Ankara 2003, 58-61.

⁴⁶ Koca, "Giriş", 57.

⁴⁷ Osman Emin, "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Ekolü", çev: Erhan Eken, *İslâm Düşüncesi Tarihi* (ed: M. M. Şerif) içinde, İstanbul 1991, IV, 292.

müfredatlara konulmasını arzular. Bununla birlikte eski usullerin yerini yeni usul ve metodolojilerin alması gerektiğini savunur. Haşiye, haşiye üzerine notlar vb. usullerin kaldırılmasının gerekliliğine inanan Mûsâ Kâzım, yapılması gerekeni şöyle özetler:

“Metinler güzelce okunmalı. Fakat, lügat ve edebiyatla beraber okunmalı... Öncelikle bir defa lisanı bilmeli. İyi ama biz Arapça okumuyoruz. Belki, Arap dili üzerine yazılmış bir takım ilimler okuyoruz...” deniyor. Bu ne demek? Biz kitabımızı, Allah'ın kitabını bilmeyeceğiz mi?” Dünyada hiçbir toplum yoktur ki, kitabını bilmesin. Tevrat'ı Yahudiler biliyor, çünkü kendi lisanlarıyla yazılmış. Kur'an-ı Kerim bizim lisanımız üzere nazil olmamıştır. O hâlde tercüme edelim. Bildiğimiz bir dil var ya, o dile tercüme edelim. Tercüme için ne lazım? Arapça'yı iyi bilmek. Eğer Arapça iyi bilinmezse, iyi tercüme de olmaz. Binaenaleyh, âlimlerin Arapça bilmesi zaruri.”⁴⁸

Mûsâ Kâzım, Arapça'dan ziyade, Arapça yazılmış ilimlerin okunduğundan şikâyet eder. Yapılması gereken edebiyatın okunması ve kaidelerin de metinlerden öğrenilmesidir. Gerektiğinde şerhler de okunmalıdır. Ancak şerhleri öğrenci kendi kendine incelemelidir. Ona göre, şu andaki durum metinler bırakılmış, şerhler okunmaya başlanmıştır.⁴⁹

Metnin terk edilip, onun üzerinde yapılan tartışmalarla zamanın boşa geçirildiğini düşünen Mûsâ Kâzım, şu tespitleri dönemin ve bugünkü genel eğitim ve dil öğretiminin içinde bulunduğu problemleri içermesi bakımından önemlidir:

“...Beytin bir mısrasını anlamak mümkün değil. Çünkü bütün zaman münakaşalarla geçti... Hep demiş demiş... Hep “dedi, denildi”. Pekâlâ. Fakat biz ne okuyacağız? Arapça tenkitleri mi? Öyle edebiyatını bilmeyiz. Henüz kaidelerini öğrenmeye çalışıyoruz. Gerçekten bu çok boş değil. Ancak, bu ne zaman olur? Bir defa dil bilinmeli. Sonra bunlar araştırma kitabı olmalı. Tenkit usulünü, daha doğrusu tenkit metodunu öğrenmek için birtakım felsefe düşünmüşler; bunları tertip etmişler. Maksudı bilmeli de ona göre eğitiminde bulunmalı. Her şeyin sırası var, zamanı var. Fakat maalesef biz bu sırayı, bu zamanı bilmiyoruz.”⁵⁰

Medreseler ve Dil Meselesi (Arapça)

İslâmî ilimlerin ana enstrümanı olan Arapça'nın tam olarak öğrenilmemesi ve bilinmemesi, bugün olduğu gibi, Mûsâ Kâzım'ın dönemi⁵¹ için de geçerlidir:

“.... Arapça bilmiyoruz. Bir beyit gelir, şaşıp kalırız. Hadi sözlüğe müracaat. Sözlükleri halledelim. Onun da araması için birçok zaman kaybediyoruz. Ne ise

⁴⁸ Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, *Külliyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 361.

⁴⁹ Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, 361.

⁵⁰ Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, 362.

⁵¹ Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 78-79.

bulduk, fakat olmuyor. ... Çünkü o sözlüğü layıkıyla anlamak için edebiyat lazım. Sonuç olarak, bu dersleri ıslah etmeli. Metinlerle beraber, lügat ve edebiyat okumalı. Sonra, layık olduğu şekilde fıkıh okumuyoruz. Zira zaman bulamıyoruz. Tefsir, hadis. Onlara hiç önem bile vermiyoruz. Bu nasıl tahsil? ...Çareler araştırmalı. Örneğin, Mısır'da güzel program yapmışlar, onu getirmeli. Nasıl yapmışlar, o programı görmeli. Düşünmeli. Bugünkü ihtiyaçlara göre bir program düzenlemeli. Bir defa, bu Arapça yönünü temin etmeli, sonra da ilimlerle ilgili olanını son derece nazar-ı dikkate almalı.”⁵²

Diğer taraftan hocaların gelirleri ve öğrencilerin bursları ile ilgili olarak Mûsâ Kâzım, bu işlerin kurulmuş vakıflar kanalıyla çok rahat bir şekilde karşılanabileceğini, yeter ki bu kurumların amaçları doğrultusunda verimli kullanılabilmesini ifade etmiştir.⁵³

Yabancı dilin hiçbir şekilde ihmal edilmemesi hususunda uyarılarda bulunan Mûsâ Kâzım, bu mevzuda taassup gösterilmemesini istirham etmektedir:

“Arapça altı bin senelik bir lisandır. İslâm dini ise bin küsur senelik bir dindir. ... Bir de özet olarak Girit'te Müslümanlar var, hiç Türkçe bilmezler, Arapça da bilmezler. Bunların dili Rumca'dır. Şimdi bunlar Müslüman değil mi? Bunlara Müslüman demeyecek miyiz? Sonra, biz Türkçe konuşuruz. Kûr'ân-ı Kerim'in nazil olduğu bir lisan değil bu. Konuşmayalım... olur mu? Sonra Arap Yahudiler'i Arapça konuşuyorlar. Fakat dinleri İslâm mı? Hayır.”⁵⁴

Döneminde kendisinin de makaleler kaleme aldığı *Sırat-ı Mustakim* ve *Sebilürreşad* ekindeki yazarlar⁵⁵ gibi Mûsâ Kâzım da Arapça'nın yanında bir Batı dilinin öğrenilmesinin lüzumuna işaret etmekte ve bu konuyu çok önemsemektedir:

“...Türkçe ne ise Fransızca da, İngilizce de odur. O da Arapça'nın dışında bir lisandır. Türkçe caiz oluyor da İngilizce neden caiz olmasın. Aynı şekilde, camide Türkçe diliyle ders okunuyor. Günah oluyor mu? Hayır... Fransızca söylesek ne olur? Arapça'ya nispetle Türkçe ne ise, Fransızca başka bir şey mi? Şu hâlde, neden medresede yabancı bir dil öğrenilmesin? “Türkler Müslüman olmuşlar, Türkçe niye olmuş?” denirse, içinde Müslüman olmayan da çok. İşte Çin bütün Türk'tür. Hâlbuki çoğu müşriktir. Demek ki dil meselesini dine karıştırmamalı. Din başka, lisan başka, bunları ayırt etmeli. Çünkü hem ayıptır, hem de gülünç oluruz. Burada taassup, cehalet ızhar etmekten başka bir şey değildir.”⁵⁶

⁵² Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, 363.

⁵³ Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, 363.

⁵⁴ Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, 363.

⁵⁵ Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Güneşli*, 80-82.

⁵⁶ Mûsâ Kâzım, “Medreselerde Eğitimin Islahı”, 364.

Medeniyet Vasıtası: Dil ve Arapça

Mevcut diller içerisinde Arapça'nın lisan olarak değeri ve zenginliğine dikkat çeken Mûsâ Kâzım, bu anlamda onu dillerin en güzeli olarak nitelendirmektedir. Düşüncesini hamasî ve dinî duygulara dayandırmadan bir dil uzmanı gibi gerekçelerle temellendirmektedir:

“Mana hizasına lafız tayin edilmesi, ilk önce zarurî ve âdî işlerden başladı. Daha sonra zamanın geçmesi ile pek çok mana, lafızlar ile ifade edilir bir hâle geldi. Hatta ifade ve istifade hususunda lafızlar ile meramı anlatmak mesleği, adeta meşhur bir yol hükmünü aldı. Daha sonraları insan nevi çoğalarak etrafa yayıldığında mekânlarının, zamanlarının, mizaçlarının farklılaşmasıyla lisanlara da farklılık âriz oldu. Bu sebeple çeşitli lafızları muhtelif manalara koyma ve tayin konusunda kavim ve millet grupları çeşitlendi. Her kavmin lügati diğerinin diline, harfleri harflerine, terkibi terkibine muhalif oldu. Her grup kendi lafızları ve lügati ile kendi medeniyetini teşkil etti. İş yalnız bununla da kalmadı: Öncekilerin dillerinde ağırlık ve karışıklık gibi şeyler mevcut olduğu hâlde daha sonra lafızların manalar hizasına konulmasında hikmet ve maslahatlara, nükte ve meziyetlere riayet olunduğu gibi, lafızların kendilerinde hafiflik, selamet, tatlılık, ağırlığı atmak, karışıklığı gidermek vesaire gibi güzel konulara da riayet edildi. Bu hususta Arap kavmi bütün kavimlerden öne geçti. Zira en çok acayip itibarlara, latifeli hikmetlere, ince nüktelere sahip olmak özelliği ancak Arap dilinde görüldü. Bunun için Arap dili mevcut dillerin en güzeli, beyan ve ifade bakımından en geniş oldu.”⁵⁷

Düşünürümüz Arapça'nın ayırıcı ve seçici bir dil olma özelliklerini değerlendirirken, bu dilde yazılmış herhangi bir edebî eserin buna çok güzel kaynaklık yapabileceğini düşünür. Zira böyle bir eser baştan sona incelendiğinde ince mecazlar, dakik kinayeler ve latif istiareler ile nice yüce anlamlar ifade ettiği görülür. Aynı zamanda başka bir dile ait bir kelimeyle de karşılaşılmaz. Bu dil ve anlam zenginliği, başka bir dil ile mukayese edilemeyecek kadar büyüktür.⁵⁸

Arapça'nın ileri ve gelişmiş bir lisan olması, Mûsâ Kâzım için Kur'an'ın bu dille indirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Kur'an'ın geldiği toplum, dil, kabiliyet ve edebiyatı açısından çağdaşları arasında zirve idi. Arap toplumunda fesâhat ve belâgat üzerine konuşmak ve söz söylemek birinci sanat ve fazilet olarak nitelendirilirdi.⁵⁹

Arapça o kadar etkili, zengin ve estetik bir dil ki, İslâm'ı kabul eden toplumlar, bu lisanın genişlik ve letâfetine hayran kaldılar ve onu öğrenmek için büyük bir aşk duydular. Ancak Mûsâ Kâzım, yaşadığı dönemin İslâm ülkelerinin bir çoğunda

⁵⁷ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili”, *Külliyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 133-134.

⁵⁸ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili”, 134.

⁵⁹ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili”, 134.

olduğu gibi, Osmanlı'da da Arapça'ya artık eskisi kadar önem verilmediğinden ve ilgi duyulmadığından şikâyetçidir. Hakikatte Arapça'yı öğrenmek ve bilmek birkaç açıdan bizim için vaciptir. Mûsâ Kâzım bunları şöyle belirler:

“Birincisi: Bir kavmin maddî ve manevî açıdan hayatının ve kurtuluşunun sebebi din ve ahlâk olup, bizim din ve ahlâk lisanımız ise Arap dilidir.

İkincisi: Lisanımıza tercüme edilmiş olan bugünkü ilimlerin pek çok kavramları Arapça lafızlardan meydana gelmektedir.

Üçüncüsü: Lisanımız Türk, Arap, Acem dillerinden meydana gelmiş tatlı bir beyan olup, bu zarafet lisanı unvanının en büyük unsurunu teşkil eden şey ise Arapça kelimeleridir. Bunun içindir ki, isimlerini tam bir hürmetle yâd ettiğimiz âlimlerimiz ve edebiyatçılarımız büyüklük adını hep o Arap diline vâkıf olmaları sayesinde almışlardır.

Dördüncüsü: Osmanlı hükümetimizin kurtuluş kanatları altında bulunan Müslüman halkların çeşitli kavimlerden meydana gelmekte olup, genelliği itibarıyla bunların Hilâfet-i uzmâ (devlet başkanlığı) makamına tam bir sadâkat ve bağlılıkları ise ancak din noktasında olduğundan şüphe yoktur ki mümkün mertebe o din lisanının eğitimi ve geliştirilmesi, Müslümanların mukaddes hilafet makamına olan hem sadâkat ve boyun eğme derecelerini kuvvetlendirmeye, hem de birbirine olan sevgi ve kardeşliklerini takviye eyleyecektir.”⁶⁰

Şu hâlde Mûsâ Kâzım için Arapça, din ve ahlâk lisanıdır. Aynı zamanda Arap olmayan toplumların ilim ve medeniyet dilidir. Arapça ile bütün İslâm toplumları (ümme) arasındaki bağ ve irtibat gelişecek ve ortak eğitim lisanı olacaktır. İslâm medeniyetinde geçmişte olduğu gibi tüm zamanlarda da Arapça'nın faklı kültür ve coğrafyalarından gelenleri birleştiren gücü daima var olacaktır.⁶¹

5. MEDENİYET ALGISI

Medeniyet kavramına, çağdaşları içerisinde Mûsâ Kâzım kadar vurgu yapan münevverimiz yok denecek kadar azdır. Onun için medeniyet şehirde veya kentte her nerede olursa olsun bir yerde toplu olarak yaşamak demektir. Bu anlamda Mûsâ Kâzım'da İbn Haldun düşüncesinin işaretlerini görmek mümkündür:

“Medeniyet bir şehirde, bir köyde neresi olursa olsun bir yerde toplu olarak yaşamak demektir. Bu da insan nevinin yaratılış ve tabiatının gereğidir. Çünkü insanların geçimi hayvanların geçimi gibi basit ve sade değildir. İnsan yaşayabilmesi için tek başına temin edemeyeceği birtakım şeylere muhtaçtır. Binaenaleyh, insanlar tâ yaratılışının başından beri birbirine yardım etmiş ve bir yerde toplu olarak yaşaya gelmişlerdir ki insanın tabiat bakımından medenî olmasının anlamı da budur.”⁶²

⁶⁰ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet Vasıtası ve Arap Dili”, 135.

⁶¹ Bayram Ali Çetinkaya, *Medine'den Medeniyeti*, İstanbul 2013, 41-43.

⁶² Mûsâ Kâzım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 67.

Medeniyet, Mûsâ Kâzım'ın fikir dünyasında iki şekilde yer etmektedir: Kâmil medeniyet (medeniyet-i kâmile), sahih medeniyet (medeniyet-i sahiha)

Mûsâ Kâzım'ın nezdinde, "İnsanlar tab'an medenî oldukları için her asırda bir nevi medeniyet doğmuş ve doğmakta bulunmuş ise de kâmil (gerçek) medeniyete (medeniyet-i kâmile) ulaşabilmek her kavme nasip olmamıştır. Acayip; bu kâmil medeniyet denilen şey bir toplumun tabii ve matematik ilimlerinde ilerlemesi ve çeşitli teknolojileri icat etmesi; vapurlar, şimendiferler icat ederek ulaşım için bunca kolaylıklar göstermesi; büyük şehirler, geniş caddeler, yüksek binalar meydana getirmesi vs. değil mi? Eğer bunlar ise, bu gibi şeylere ulaşmak pek çok topluma nasip olmuş ve şu anda da olmaktadır. Yalnız bunlar değil. Çünkü medeniyetten asıl maksat, bütün halkın refah ve saadet üzere yaşamasıdır".⁶³

Sahihi medeniyete gelince, "İnsanlara her türlü saadet ve refah yollarını bahşeden bir medeniyettir ki, o da her işte istikamet, her hususta adalet, insan nevine yardım, bütün aklı noksanlıklardan kaçınmakla hâsıl ve bunlar da ancak hak din (diyanet-i hakk) ile kaimdir".⁶⁴

Medeniyetin Vesilesi ve Adaletin Mizanı Olunacak Nitelikler

Medeniyete vesile olunacak nitelikler, Mûsâ Kâzım için, önemli ve kayda değer ölçütlerdir. Bunlardan birincisi, nefsi müdafaadır. Herkesin kendi hukukunu koruması ve kendi nefsini koruması onun doğal hakkıdır. Hukuk ve nefsin muhafazası yapılmadığı takdirde medeniyet nimetine nail olmak hayalden öteye geçmeyecektir. Dünya kaos içerisinde güçlü ve kuvvetlinin, zayıf ve mazluma hayat hakkı tanımadığı bir hâle dönüşecektir. Bu hâlin sonucu yerküre üzerindeki insanoglunun soyunun tükenmesine kadar gidebilecektir.

Medeniyet vesilesi olunacak ikinci nitelik, şahsî onurdur. Zira nefsin şerefi, öyle bir özelliktir ki, sahibini kötü eylemlerden alıkor, çirkin rezâletlerden korur.⁶⁵

"Şeref-i nefsin belirtilen şu manasını gören bir kimse, ilk bakışta onun medeniyetin ölçüsü ve adaletin miyarı olabileceğine hükmeder ise de biraz derin düşününce gerçeğin başka olduğuna kendisinde tam bir kanaatin meydana geleceği şüphesizdir. Zira şeref-i nefis denilen şeyin muayyen bir hakikati yoktur. Mizacın, zamanın, milletlerin farklılaşmasıyla o da farklılaşır".⁶⁶

Şeref ve faziletin toplumlara göre farklılık gösterdiğini düşünen Mûsâ Kâzım, buna örnek olarak gasp, yağmacılık ve hürleri köleleştirmenin çöl insanları için birer fazilet ve şereflik ölçüsü olurken, şehirli ve köylüler nezdinde bu olumsuz hâllerin

⁶³ Mûsâ Kâzım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 67.

⁶⁴ Mûsâ Kâzım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 67.

⁶⁵ Mûsâ Kâzım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 71.

⁶⁶ Mûsâ Kâzım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 71.

her biri rezalet ve vahşet numunesidir. Hile ve desiseleri de benzer şekilde bir toplumca haset ve aşağılık olarak, diğer bir toplum için akıl ve hikmet olarak kabul eder.

“Kısacası, insanların sınıflarına, toplumların âdetlerine, zaman ve mekânın değişmesine göre şeref-i nefis de farklı olup her toplum ve her tabaka kendilerince bir şeyi şeref saymış, diğerininkine o adı vermemiştir.”⁶⁷

Medeniyet vesilesi ve adaletin mizanı kabul edilecek üçüncü nitelik ise, hükümdettir. Zira hükümdetsiz hiçbir toplum varlığını sürdüremez. Zulmü giderme, düşmanlara mukavemet etme ve memleketi muhafaza etme hükümdetsiz gerçekleşmez.

“Eğer hükümet olmasa kuvvetliler zayıfları, zenginler fakirleri imha ve düşmanlar da memleketleri istila eder. Sevgili Peygamber Efendimiz Hazretleri'nin, “Sultan yeryüzünde ilahî bir gölgedir. Her mazlum ona iltica eyler.” mealindeki bir hadis-i şerifleri de buna kesin bir tarzda delâlet eder.”⁶⁸

Medeniyet vesilesi olunacak niteliklerin dördüncüsü, diyanet ve vahye inanmaktır.⁶⁹

Hikmet İlmi ve Medeniyet

Hikmet ilmi, Mûsâ Kâzım için, başlangıçta manevî ve maddî olarak medeniyetin hamisi iken, sonraları hizmetin yalnız maddî yönüne hasredilerek maneviyat tamamen terkedilmiştir. Böyle bir sonucun bütün dünyayı vahşet içerisinde bırakması kaçınılmazdır.⁷⁰

Hikmet ilimleri ve maddî ilimlerin, Endülüs kanalıyla Avrupa'ya geçmesinden itibaren İslâm dünyasında bir atalet hâkim olmuş ve toplumu rehavet kaplamıştır. Bu da İslâm toplumlarının gerilemesini beraberinde getirmiştir. Gerilemeyi fırsat bilen bazı çevreler, akıllarına gelen her türlü hezeyanları dile getirmeye cüret etmişlerdir.⁷¹

Mûsâ Kâzım'a göre, medeniyetin devam ve bekasının ve sahih medeniyet vasfını almasının ilim, marifet, sanat ve ticaretle meydana gelebileceği açıktır. Fakat ilmin, marifetin, sanat ve ticaretin semavî bir dinle ve yüce bir ahlâkla harmanlanması önemli bir koşuldur. Çünkü medeniyetin özel anlamı “Yardımlaşma temel esasına dayanılarak toplumun kurulması ve kavmiyetin tanzim edilmesi.” demek olup, bu ise “O toplumun fertleri arasında sahih kardeşliği ve daimî sevgiyi gerektiren kuvvetli bir rabitanın varlığına bağlıdır ki, o da ancak din ve ahlâktan ibarettir.”⁷²

⁶⁷ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 72.

⁶⁸ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 73; krş. Tarık Zafer Tunaya, *İslâmcılık Cereyanı*, İstanbul 1962, 26.

⁶⁹ Mûsâ Kâzım, “Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka”, 73-74; Çetinkaya, *Medine'den Medeniyeti*, 43-45.

⁷⁰ Mûsâ Kâzım, “Hikmete Dair Bir Mütâlaa”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 141.

⁷¹ Mûsâ Kâzım, “Hakikati Beyan”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 148.

⁷² Mûsâ Kâzım, “Medeniyetin Himaye Edicisi”, *Külliyyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 137.

Mûsâ Kâzım, Avrupa'nın din ve ahlâka önem vermediği hâlde ilerlemesinin izahını iki şekilde ifade eder:

Avrupa'nın bilim ve teknolojideki ilerlemesi, sadece ilim ve fenler sayesinde değildir. Din ve ahlâkın bu gelişmedeki büyük etkisi inkâr edilemez. Eğer Avrupadaki insanlar arasında dinin etkisiyle oluşmuş kardeşlik ve kuvvetli sevgi olmasaydı toplumun ayakta kalması imkânsız olurdu.

İkinci olarak; Avrupa'nın maddî ilerlemelerde zirveye ulaşmış olmasının hakikat erbabı nezdinde bu gelişmelerin ve bu medeniyetin büyük bir değeri yoktur. Mûsâ Kâzım, tezinin gerekçesini Avrupa'da "teâvün ve yardımlaşma" kaidesinin kötü ahlâkla bozulduğunu, bunun sonucu olarak ilerlemelerin tabii bir şekilde bir aşağılaşmaya dönüşmesinin mukadder olduğu düşüncesine dayandırmaktadır. Dolayısıyla ilim, eğitim, sanayi ve ticaretin semavî bir din ve yüksek bir ahlâk ile birlikte bulunması gereklidir. O, Avrupa'da dinsizliğin ilerlemesiyle toplumsal ve insanî özelliklerin büyük oranda yitirileceğini tahmin etmektedir.⁷³

Akıllı bir kişi, Mûsâ Kâzım'a göre nefsinin arındırmaya ve rezaletlerden temizlenmeye özen göstereceğinden, meşru kazanç yollarını tercih ederek, her türlü hıyanet, yalan, rüşvetten yüz çevirerek insanlığa hizmet ve yardım eder ki, medeniyetin temel esası da budur. Bu çerçevede dinin ilkeleri ve ahlâk, insana güzel inanç ve erdemler kazandırır, dinsizlik ise insanı hayvanî şehvetler ve nefsanî ihtiraslar dünyasına daldırır. Dolayısıyla, birincisinin medeniyetin himayecisi, ikincisinin ise insanlığın yıkıcısı olduğu bir gerçektir.⁷⁴

Medeniyet ve Din

İnsaniyet Mûsâ Kâzım için, istikameti, ciddiyeti, merhameti, şefkati, her hususta adaleti dolayısıyla yüksek ahlâk ve erdemleri gerektiren insanlık demektir. Bunu elde etmek ise din ve inançla gerçekleşir. Dolayısıyla din ve itikat olmaksızın insan, kendisini hayvanî özelliklerden kurtaramaz.⁷⁵

Nitekim medenî hayat din ile varlığını sürdürmektedir. Bu kapsamda Mûsâ Kâzım, medenî hayatın teşekkülünü ve devamını, insanların birbirlerine yardım ve her hususta adalet ve hakkaniyetin gerçekleşmesiyle kayıtlı tutmaktadır. Aksi takdirde medeniyet yerine vahşetin hâkim olması kaçınılmazdır.⁷⁶

Nihayetinde Mûsâ Kâzım'ın düşüncesinde, her ne sıfatta bulunurlarsa bulunsunlar, dinsiz bir toplumun sahih bir medeniyet teşkil etmesi imkânsızdır. Sahih medeniyet, yüksek ahlâk ve yüce erdemler ile bunların da hak din ile meydana geleceği bir hakikattir.⁷⁷

⁷³ Mûsâ Kâzım, "Medeniyetin Himaye Edicisi", 137-138.

⁷⁴ Mûsâ Kâzım, "Medeniyetin Himaye Edicisi", 140.

⁷⁵ Mûsâ Kâzım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 69-70.

⁷⁶ Mûsâ Kâzım, "Diyanetin Lüzumu", *Külliyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 183.

⁷⁷ Mûsâ Kâzım, "Medeniyet-i Sahiha ve Diyanet-i Hakka", 70; Çetinkaya, *Medineden Medeniyeti*, 45-48.

6. İSLÂM MEDENİYETİ, İLERLEME VE BATILILAŞMA

Osmanlı'nın toprak kaybetmesi, coğrafyasının küçülmesi ve Batı'nın hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmesiyle birlikte İslâm ve terakki meselesi, Mûsâ Kâzım'ın hem kendi fikir cephesinde hem de muhalif cephesinde önemli tartışmalara sebep olmuştur.

Mûsâ Kâzım, ilerleme ile Avrupalılaşıma/Batılılaşma arasında bağ kurmaktadır. O, hürriyetin elde edilmesiyle örf ve millî adetlerin bırakılıp Batı'yı taklide yönelmenin ne hikmete ne de maslahata (toplumsal faydaya) hizmet etmeyeceği konusunda uyarılarda bulunur.⁷⁸

İlerleme ve Japonya

İlerleme/terakki, son dönem her Osmanlı aydını için önemli ve üzerinde düşünceler serdedilecek bir mevzudur. Bu çerçevede dönemin münevverleri gibi Mûsâ Kâzım da, gelişmiş Avrupa'yı örnek alırken, ilim ve sanayinin kabul edilmesini ısrarla vurgular. Bunun dinî referanslarını kaydeder:

“...Hikmet bizim kaybettiğimiz malımız olduğu için, onu bulduğumuz yerde elbette alırız. “Hikmet, müminin kayıp malıdır. Onu nerede bulursa alır.” (Tirmizî, İlim, 19; İbn Mâce, Zühd, 15; Aclunî, Keşfü'l-Hafâ, I, 435, hadis nr. 1159) Fakat onların bütün âdet ve ahlâkını, geçim yollarını ve hayat tarzını kabul edemeyiz. Zira sonra zarar görürüz. Bir kavmin ilim ve teknolojisini kabul etmek; o kavmin bütün âdet ve ahlâkını, hayat tarzını ve geçim şeklini kabul etmeye bağlı değildir. Nitekim bizim gibi Japonlar da bundan otuz yıl önce ilimlerden ve bugünkü sanayiden habersiz idiler. Çünkü gaflette idiler. Birdenbire gözlerini açtılar. Avrupa ilim ve sanayini alarak memleketlerinde uygulamaya başladılar. Az zaman içerisinde Avrupalılara eşit oldular ve hatta birçok konularda onları geçerek, bütün medeniyet âlemini hayrette bıraktılar. Hâlbuki Avrupa âdet ve ahlâkından hiçbir şeyi memleketlerine kabul etmediler. Hayat tarzı ve geçim şekillerini, hatta giyim tarzlarını bile asla değiştirmediler.”⁷⁹

Bir memleketin ilim ve sanayisini taklit, aynı memleketin ahlâkını ve hayat tarzını benimseyip taklit etmeyi gerektirmez. Bu düşünceden hareketle Mûsâ Kâzım, bu ikisi arasında doğrudan bir ilişkinin söz konusu edilemeyeceğini belirtir. Çünkü her toplumun kendine özgü bir yaşam tarzı ve geçim yolu ve âdeti bulunmaktadır. Fakat memleketin ve toplumun kendine mahsus sanatı, fenni ve ilmi yoktur. İlim ve fenler, bütün insanların ve toplumların ortak çalışmasının ürünüdür. Dolayısıyla, ilimler ve sanayi ile hayat tarzı, âdet ve ahlâk arasında bir ilişki kurulması makul değildir.⁸⁰

⁷⁸ Mûsâ Kâzım, “Güzel Milli Adetler Konusu”, 334.

⁷⁹ Mûsâ Kâzım, “Güzel Milli Adetler Konusu”, 336.

⁸⁰ Mûsâ Kâzım, “Güzel Milli Adetler Konusu”, 336-337.

Günümüzde de zaman zaman model ülke olarak gösterilen ülke, Mûsâ Kâzım'ın döneminde Japonya'dır. Nitekim onun şu sözleri bunu yansıtmaktadır:

“Bize lazım olan şey, Japonlardan ibret alarak, Avrupa'nın ilim ve sanayisini bütün kuvvetimizle ve tam bir süratle alıp kabul etmeye ve bunları memleketimizde harfiyen uygulamaya çalışıp gayret etmekle beraber, onların âdetleri ve ahlâkını, geçim yolları ve hayat tarzlarını taklit etmekten kaçınmaktır. Çünkü eğer biz şu derin zaafımızla beraber, bir de kendi millî âdetlerimizi terk ederek Avrupa âdetlerini ve hayat tarzlarını taklit etmeye kalkışırsak, ilerleme ve yükselme şöyle dursun, daha sonra kendi mevcudiyetimizi temelinden yok edeceğimiz şüphesizdir.”⁸¹

Batılılaştırma

Mûsâ Kâzım'ın batılılaştırma reçetesi, dikkat çekmiştir. O batılılaştırmanın caiz olacağı alanlarla olmayacağı alanları birbirinden ayırarak ortaya bir ölçek koymuştur:

“Gelenek (örf), yani üzerinde nas (Kur'ân ya da hadis yargısı) olmayan işlerde de nas hükmündedir. Fakat örf, sadece muamelat (sivil hukuk alanı) üzerine değil, yaşamın bütün alanı üzerine olduğundan onlarda nassa dayalı şeriatın alanına girer! Ergo: Kur'ân ya da hadis yargılarının dışında olduğunu Sait Halim Paşa'nın bile kabul ettiği örfler alanında bile batılılaştırmak olmaz! Örneğin, Kur'ân ya da hadiste fes hakkında tek söz olmadığı hâlde, yani başa giyilecek şey şeriat dışı bir konu olduğu hâlde ve fes giymek şunun şurasında 75-80 yıllık bir gelenek olduğu hâlde, onun yerine şapka giyilmesine şeriat cevaz veremezdi!”⁸²

Düşünürümüz batılılaştırmanın tamamen bir kopya ve taklitleşmeye dönüşmesinden kaygılıdır. Bunu da faydalı ve ülkenin menfaati için uygun görmez. Çünkü bir toplumun ve ülkenin kendine ait millî âdet, ahlâk ve hayat tarzını başka bir ülke ve topluma uygulamak tabiat kanunlarını değiştirmektir. Bu ise imkânsızdır. Mûsâ Kâzım bu noktada örnek olarak Avrupa giyim tarzını vermektedir. Avrupalı kadınların giyim şeklinin, tesettür sebebiyle kendi toplumunun kadınlarıyla uygunluk göstermediğini belirtmektedir. Aynı şekilde ulema sınıfı, Avrupa ruhanî âlimlerinin giydiği elbiseyi giyemez. Çünkü buna dinî hükümler izin vermez.⁸³

Batılılaştırmanın şekil üzerinde yapılmasına itiraz eden ve bunun tehlikelerine dikkat çeken Mûsâ Kâzım, hürriyetin millî varlığın imhasına kurban edilmemesini ister:

“...Hür olduk” diye, bütün kendi millî âdet ve hayat tarzımızı terk ederek, Avrupa hayat ve âdetini harfiyen taklide yeltenmek, kendimizi “Hürriyet” adı altında, müthiş bir takım esaretlere atmaya sonra kendi millî varlığımızı imha etmeye çalışmaktan başka bir şey değildir.”⁸⁴

⁸¹ Mûsâ Kâzım, “Güzel Millî Âdetler Konusu”, 337; krş. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 420.

⁸² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 420.

⁸³ Mûsâ Kâzım, “Güzel Millî Âdetler Konusu”, 337.

⁸⁴ Mûsâ Kâzım, “Güzel Millî Âdetler Konusu”, 338.

Dolayısıyla onun temel kaygısı, insaniyet ve medeniyet ile ilişkisi olmayan çirkin âdetlerin kabul edilmesi, maddî ve manevî onarılmaz zararlara sebebiyet teşkil ettiği için terk edilmelidir.⁸⁵

Diğer taraftan Mûsâ Kâzım, ülkenin ve toplumun içinde bulunduğu geriliğin ve bunun neden olduğu problemlerin kökeninde İslâm'ın değil, bizzat atalet ve tembelliğin yattığını düşünür. Zira beşikten mezara kadar ilmi emreden ve kaybettiğimiz hikmeti nerede bulursak almamızı isteyen bizim dinimiz İslâm'dır. Ancak Mûsâ Kâzım, medeniyet adına, Avrupa'da her ne rezalet varsa alınıp, memlekete ithal edilip halka benimsetilmeli diyenlere de şiddetle karşı çıkmaktadır.⁸⁶

O, şu soruyu sorarak cevabını vermeye çalışır:

“Bu durumda Batı'nın gerek edebiyatından, gerek felsefesinden hiçbir şey alıp iktibas etmeyecek miyiz? Hikmeti nerede bulursak onu kendi malımız gibi almaya ve ilmi Çinde bile olsa gidip onu tahsil etmeye dinen görevli olduğumuz için Batı'da olsun, Doğu'da olsun bize yararlı olan bir şeyi pekâlâ alıp iktibas edeceğiz. Buna kimsenin hiçbir diyeceği yoktur. Fakat ahlâk ve millî adetlerimize aykırı ve zararlı olan şeyleri de kesinlikle reddeceğiz.”⁸⁷

İslâm ve Terakki

Batılılaşmanın olumsuz etkileri hususunda hassasiyeti bulunan Mûsâ Kâzım, alternatif düşüncelere de kapı aralar. Özellikle de dönemin popüler konusu “İslâm terakkiye mani midir?” sorusu etrafında kümelenen meselelere ilgisi oldukça fazladır.⁸⁸

Bu çerçevede Mûsâ Kâzım'ın başlıca özelliği, din alanında birtakım yeniliklere kapı aralanması gerektiği kanaatini taşımasıdır. Zira mevcut uygulamalar, İslâm'ın özü ile bağdaşmamakta, çağın ilerlemeleri karşısında dine dayalı kurumlar yetersiz kalmaktadır.⁸⁹

İslâm dünyasının gerilemesinin sebepleri hususunda birtakım tespitlerde bulunan Mûsâ Kâzım, mevcut durumun müsebbibi olarak dini değil, Müslümanların uygulamalarını görür:

“Birçok asırlardan beri, istibdat kâbusunun İslâm âlemi üzerinde meydana getirdiği müthiş tahripler sonucu olarak, Müslümanların her yerde, her konuda diğer toplumlardan geri kalmış olması ve bu yüzden birçok İslâm devletinin yıkılmış bulunması ve İslâm âlemine teselli kaynağı ve dayanak olacak yalnız Osmanlı devleti

⁸⁵ Mûsâ Kâzım, “Güzel Millî Adetler Konusu”, 338.

⁸⁶ Mûsâ Kâzım, “Hakikati Beyan”, *Külliyât* (Mûsâ Kâzım Efendi) içinde, Ankara 2002, 148.

⁸⁷ Mûsâ Kâzım, “Hakikati Beyan”, 150.

⁸⁸ Mûsâ Kâzım'la çağdaş olan Şemseddin Günaltay'ın da bu soruya verdiği cevaplar bulunmaktadır. Bkz. Çetinkaya, *Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay*, 56-58.

⁸⁹ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, VIII, 4085.

kalmış ise de onun da kötü istibdadı sebebiyle, hayat ve ölüm arasında bir dereceye düşmüş olması ve bu devletin güç ve kudretini iade etmek ümidiyle Meşrutiyet elde edilmiş ise de Meşrutiyet'in ilanından sonra meydana gelen iç ve dış ihtiraslar sebebiyle, memleketin her tarafında nifak ve ikiliğin bütün dehşetiyle baş göstermesi ve bu yaygın felaket hâlinin sonunda Balkan savaşına sebebiyet vermesi ve Devlet-i Aliyye'nin akıl ve hayale gelmeyen bir yenilgiye uğraması, İslâm dini aleyhinde birtakım bâtil düşüncelerin yayılmasına yol açmıştır. İslâm dini ilerlemeye (terakki) mani imiş!... Ne büyük bir iftira, ne büyük bir bühtan! Zira İslâm dini ilerlemeye engel değil, bilakis ilerlemeyi emredici ve yükselmeye yönelticidir. Çünkü bu din, bir milletin medenîleşmesi ve ilerlemesi için gereken metot ve esasların tamamını içermektedir.”⁹⁰

İslâm dünyasını gerileten ve coğrafi olarak daraltan sıkıntılar karşısında Mûsâ Kâzım, bir noktayı öne çıkarmaktadır ki, bu da şûrâdır. Bu uygulamanın terk edilmesi, İslâm ülkelerini geriletmiş ve müstebit yönetimlerin başa geçmelerine sebep teşkil etmiştir. Yapılması gereken Mûsâ Kâzım'a göre, bir tür yönetim usulü olan şûrâyâ hayatîyet kazandırmaktır:

“Gerçekte bu esaslardan birisi ümmetin şûrâsıdır (şârâ-yı ümmet). Ümmetin istişare etmesinin meşruluğu, Kur’ân-ı Kerim’in, “Her işte ümmetinle müşavere et.” (Âl-i İmran, 159) ve “Bütün Müslümanların işi, aralarında şûrâdan ibarettir. Yani Müslümanlar bütün işlerini ve muamelelerini danışma ile çözmeye ve halletmeye memurdur.” (Şûrâ, 38) mealindeki iki âyet-i kerimesiyle sabit olmuş ve binaenaleyh Hz. Peygamber bu ilahî emre boyun eğerek, ümmetin çözümledikleri gibi, kendisinden sonra gelen sahabeler de bu yüce yoldan giderek, insanların bütün önemli maslahatlarını adı geçen yolla halletmeye son derece özen göstermiştir.”⁹¹

Gerçekte, İslâm dininin koyduğu ümmetin şûrâsı, zamanımızdaki ümmetin şûrâsı tarzında değildi. Fakat netice itibarıyla şimdikinden daha faydalı ve daha yüce idi. Daha yararlı idi. Zira o zamanın şûrâ üyeleri vatanî görevlerini tam bir ciddiyetle ve ücretsiz yerine getirdikleri hâlde, zamanımızın şûrâ üyeleri, verilen görevleri önemli bir miktara ulaşan ücret karşılığında yerine getirmektedirler. Daha yüce idi. Çünkü onlar şahsî veya kavmî ihtiraslardan ve hasis menfaatlerden tamamıyla temiz iken, şimdikilerden birçokları bu gibi kötü hasletlerden kendilerini bir türlü kurtaramamaktadırlar ve bu yüzden yarar yerine memlekete zarar vermekten uzak kalamamaktadırlar.

Bu iki şûrâ arasında başka bir açıdan da büyük fark vardır. Zamanımızda şûrâ-yı ümmetin oluşma yeri saltanat merkeziyle sınırlı, hususî bir yer ve toplantı süresi yılın birkaç ayına münhasır olduğu hâlde, o zamanlarda şûrâ-yı ümmetin toplanma

⁹⁰ Mûsâ Kâzım, “İslâm ve Terakki”, 343.

⁹¹ Mûsâ Kâzım, “İslâm ve Terakki”, 343.

mahalli bütün mahalle mescitleri, Cuma ve Bayram Camileri, namazgâhları ve yılda bir defa İslâm âleminin her tarafından gelen ve hacıların toplandığı Arafat dağı olup bunların her biri şûrâ evi idi.

Zamanın geçmesiyle, İslâm âleminin başına çöken istibdat kâbusu, bu önemli danışma yerlerini yalnız ibadet ve duaya hasretti. Ve bu şekilde bütün ümmetin dilini bağladı. İşte bunun sonucu olarak nihayet İslâm âlemi türlü türlü felâketlere maruz kaldı. Özet olarak; İslâm dini, medeniyetin temelini teşkil eden ümmetin şûrâsı sağlam ilkesini, uyulması gerekli önemli bir kural olmak üzere gayet geniş bir şekilde koymuş iken, maalesef sonradan ortaya çıkan baskıcıların, bu sağlam ilke işlerine gelmediğinden, bu güzel prensip tamamıyla iptal edilmiş ve onun yerine keyfî idare ortaya konulmuştur ki, İslâm âleminin başına gelen felaketlerin yegâne sebebi de budur.⁹²

İslâm ilerlemeye engel değildir. İslâm dünyasındaki gerilemenin en büyük sebebi, Mûsâ Kâzım'a göre, şûrânın terk edilmesidir. Dolayısıyla zorba ve baskıcı yönetimlerin panzehiri, danışma müessesesine tekrar işlerlik kazandırmaktır. Nitekim düşünürümüzün bu temennisi tüm İslâm coğrafyasında gerçekleşmemiş olsa bile Türkiye bu hususta önemli mesafeler kaydetmiştir.⁹³

SONUÇ

Türk-İslâm fikriyatının son döneminin en çok tartışılan düşünürlerinden biri olan Mûsâ Kâzım, yeni bir medeniyet projesi sunma gayreti içerisinde bulunmuş, İslâm-siyaset düşüncesi çerçevesinde bu teklifini danışma usulü, eşitlik, hürriyet ve adalet ilkeleriyle desteklemiştir. Islahatçı ve yenilikçi bir ulema tipi örneği sergileyen Mûsâ Kâzım, medreselerdeki eğitimin kalitesinin artırılması hususunda konferanslar vermiş, dönemin düşünürleri gibi o da yabancı dil eğitimini teşvik etmiştir.

Medeniyet, Mûsâ Kâzım Efendi için cemiyet hâlinde yaşamak anlamına gelmektedir. Çünkü medeniyetleri inşa eden insan, siyaset filozoflarının dediği gibi, yaratılış ve tabiatı itibarıyla tek başına varlığını sürdüremez. Hakikatte insanın medeniliğinin ölçüsünü iki prensip belirlemektedir ki; bunlardan birisi yardımlaşmak (teâvün), diğeri ise "bir yerde toplu olarak yaşamaktır."

Mûsâ Kâzım'ın, medeniyet kavramından çıkardığı sonuç, cemiyetin refah ve mutluluk üzere varlığını sürdürmesidir. Hukukun korunmasıyla insan kendi nefsinin koruma hakkını elde edecektir. Buna şahsî onur ve şeref eklenmesiyle gerçek medeniyet inşa olunacaktır. Medeniyetin kalıcı olması, adaletle mümkün olmaktadır. Adaletin "tahakkukunu" ise, hükümet gerçekleştirmektedir. Ancak hıkmetsiz bir hükümetin varlık alanında hayat bulması imkân dâhilinde değildir.

⁹² Mûsâ Kâzım, "İslâm ve Terakki", 344.

⁹³ Çetinkaya, *Medine'den Medeniyeti*, 48-55.

Medeniyeti ayakta tutacak umdeler ise, Mûsâ Kâzım'a göre, din ve vahiydir. Batı uygarlığının gelişiminde ilim ve fenni/teknolojiyi inkâr etmeyen düşünürümüz, Batı'da olduğu gibi, bunların ahlâk, erdem ve yüksek insanî değerlerle desteklenmediği takdirde; nihayetinde medeniyetin yitirileceğine inanmaktadır.

Mûsâ Kâzım'a göre, rehberi din ve inanç olmayan medeniyetler, yerlerini vahşete terk etmek zorunda kalmaktadırlar.

Medeniyet inşa etmede, "terakki" ve Batılılaşma arasında bir bağ kuran mütefekkirimiz, Japonya ve Avrupa modellerini karşılaştırmıştır. Buna göre Batı'nın ilim ve sanayisini talep ederken; âdet, ahlâk ve hayat tarzlarını dışlamak/dışarıda bırakmak gerekmektedir.

Mûsâ Kâzım da kendi çağdaşı münevverler gibi dönemin "hararetli tartışma konusu" "İslâm terakkiye mani midir?" sorusuna cevaplar aramıştır. O, din alanındaki yeniliklere çekince koymaya taraftar değildir. Çağın ilerlemesi konusunda dine dayalı müesseselerin yetersizliğinden şikâyetçidir. İslâm medeniyetin temsilcilerinin gerilemesini, dinde değil, Müslümanların icraatlarında görmektedir.

Kâmil bir medeniyetin yeniden inşası için Mûsâ Kâzım Efendi, şûrâ/istişareyi zorunlu görmektedir. Yönetim felsefesi olarak "ümmetin şûrâsı"nı, zorba ve müstebit iktidarların sonunu getirecek en önemli/etkili enstrüman olarak kabul etmektedir.